

СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР СІМ'Ї ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ ДИТИНИ

Розкрито роль сім'ї у соціалізації дитини як процесу інтеграції індивіда в суспільство завдяки оволодінню його вимогами, набуття соціально значущих характеристик свідомості та поведінки, які регулюють його взаємовідносини з іншими людьми та соціумом загалом. Розглянуто особливості сімейної соціалізації як цілеспрямованого та нерегульованого процесу, який реалізується не лише завдяки спеціально організованому впливу дорослих (виховання) на дитину, а й унаслідок спостереження та наслідування нею поведінки всіх дорослих членів сімейного мікроколективу. Охарактеризовано ознаки соціального простору сім'ї та механізми його дії на процес соціалізації зростаючої особистості.

Ключові слова: соціалізація, сім'я, дитина, соціальний простір сім'ї, механізми соціалізації, батьки.

Кожна людина від моменту народження входить у суспільство, залучається до процесу соціалізації, тобто процесу становлення особистості, поступового оволодіння вимогами, що висуваються соціумом, набуття соціально значущих характеристик свідомості та поведінки, які регулюють її взаємовідносини з іншими людьми. Вагома роль у формування та розвитку особистості, забезпеченні ефективності її соціалізації належить сім'ї. Адже саме сім'я виконує функцію передачі дітям системи цінностей і норм, сприяє залучення їх у соціальне середовище та різноманітні соціальні відносини.

Водночас реалії сучасного українського суспільства засвідчують, що притаманні йому трансформаційні процеси спричиняють руйнування традиційних життєвих цінностей під впливом нової соціально-економічної і соціально-політичної ситуації, зміну ціннісних орієнтацій основних агентів соціалізації в сім'ї — батьків, суттєво деформують внутрішнь-осімейні взаємини, зумовлюючи відчуження дітей і батьків. З огляду на це актуалізується проблема створення комфортного середовища для соціалізації і виховання дитини в сім'ї, зокрема, шляхом обґрунтування комплексу рольових функцій членів сімейного колективу в процесі соціалізації зростаючої особистості.

Проблеми сім'ї завжди перебували в центрі уваги філософів, соціологів, істориків, демографів, культурологів, психологів, педагогів.

Основні підходи до вивчення властивих сім'ї соціальних функцій як сукупності цілеспрямованих впливів на наявні у суспільстві відносини з метою забезпечення сприятливих умов розвитку представлені в працях А. Антонова, С. Дармодехіна, О. Зориної, Л. Карцевої, Г. Клімантової, В. Медкова та інших.

Вивченню категорії «сім'я», визначенню її як соціального інституту і соціальної групи, дослідженню основних характеристик – сімейних статусів і ролей, функцій, структури, соціальної орієнтації – присвячено науковий доробок І. Громова, В. Добренькова, Г. Зборовського, І. Кона, В. Лисовського, М. Мацковського, В. Семенова, С. Фролова. Автори подають розгорнутий аналіз особливостей формування сім'ї, її функцій, сімейних взаємин, обґрунтовують місце і роль сім'ї у життєдіяльності суспільства, її економічне становище, цільову спрямованість, взаємодію з навколишнім середовищем, у тому числі соціокультурним.

Сутність соціалізації особистості в умовах сім'ї розглядалася Г. Андреевою, Ю. Габермасом, Ф. Гідденсом, Е. Дюркгеймом, І. Коном, Т. Кравченко, І. Пивоваровою, Г. Тардом та іншими.

Незважаючи на доволі широке дослідження проблем життєдіяльності сім'ї і її впливу на соціалізацію дітей, формування ціннісних пріоритетів у сім'ї не має чіткої визначеності та цілеспрямованості, що активізує увагу до питання виконання батьками соціалізаційної функції.

Мета статті полягає у здійсненні теоретичного аналізу наукових джерел і визначенні впливу соціального простору сім'ї на соціалізацію дитини.

Роль трансляторів соціального досвіду у процесі соціалізації молодого покоління відіграють різні соціальні інститути, маючи різне значення і навантаження [8]. Незважаючи на це, саме сім'ї належить одне з провідних місць серед інших інститутів соціалізації. Адже перший соціальний досвід, а також емоційне тепло і відчуття захищеності можуть надати лише батьки. Тому функція соціалізації дітей належить до специфічних функцій сім'ї, тобто впливає з її сутності й залишається за всіх змін у суспільстві.

Це зумовлено тим, що «виконуючи виховну, освітню функцію, сім'я формує у дитини ті чи інші правила і норми поведінки, цілі, цінності і, нарешті, закладає підґрунтя духовного,

світоглядного початку» [3]. Тому жоден інший соціальний інститут не може замінити дитині сім'ю.

Соціалізація дитини в сім'ї здійснюється переважно завдяки дії традиційного механізму несвідомого, некритичного сприйняття норм і цінностей, які панують у сім'ї, та самореалізації у ній у тих межах і формах, які зумовлені її культурним рівнем, соціальним становищем і психологічною атмосферою.

Можливість одночасної реалізації соціалізації як цілеспрямованого та як нерегульованого процесу повною мірою стосується й соціалізації в сім'ї, де оволодіння дитиною соціальними нормами і правилами відбувається не лише внаслідок спеціально організованого впливу дорослих (виховання) на неї, а й унаслідок спостереження та наслідування зростаючою особистістю поведінки всіх дорослих членів сімейного мікроколективу. Соціальний досвід дитини збагачується і під час спілкування з бабусею і дідусем, і під час конфліктів з молодшою сестрою, і за наслідування старшого брата. При цьому не все з перейнятого досвіду може відповідати уявленням її батьків про бажану поведінку, не всі моделі поведінки, перейняті безпосередньо від батька чи матері, узгоджуються з їхніми вимогами (сформульованими цілями). Дитина привласнює й неусвідомлені батьками форми їхньої поведінки, ставлення до самих себе та інших людей [4].

У загальному вимірі сімейні чинники, що безпосередньо впливають на соціалізацію зростаючої особистості, можна представити таким чином:

1) склад сім'ї, або її структура як єдність функціонування членів сімейного колективу;

2) позиція дитини у сім'ї, яка охоплює й її сімейні ролі;

3) основні (реальні) вихователі-соціалізатори;

4) стиль сімейного виховання;

5) власне особистісний, моральний і творчий потенціал сім'ї (сукупність позитивних якостей дорослих членів сім'ї):

– моральні якості і цінності, що домінують у сім'ї;

– вольові властивості (наявність / відсутність лідерських якостей, здатності постояти за самих себе та своїх дітей);

– емоційні прояви (теплота – холодність у відносинах);

– інтелектуальні особливості (рівень інтелектуального розвитку дорослих членів сім'ї);

– культурні надбання (освіта, культура, етнічні особливості);

– пізнавальні і творчі особливості.

Соціальні рольові функції сім'ї формуються під час виконання нею своєї ролі у суспільній життєдіяльності відповідно до певного призначення, рольової поведінки окремих особистостей у сім'ї, соціальної спрямованості у певних умовах навколишнього середовища, взаємодій з оточенням і взаємин самих членів сім'ї між собою. У процесі соціалізації дитини взаємини з батьками зумовлюють перспективу її розвитку і фактично визначають майбутнє. Залежно від комплексу соціальних рольових функцій сім'ї, соціалізація дитини в ній буде відбуватися по-різному, позначаючись на рівні та якості цього процесу [5, с. 12].

Отже, становлення та самопідтвердження «Я» дитини започатковується в соціальному просторі сім'ї, де батьки демонструють самопрезентаційні моделі і набувають для неї статусу референтної групи. Соціальний простір сім'ї – це значущий, буттєвий системний простір відносин, взаємодій, ціннісних орієнтирів розвитку особистості, але саме в ньому започатковується основна суперечність між її індивідуалізацією і соціалізацією. Сутність цієї суперечності розкриває М. Гусельцева, розрізняючи індивідуалізацію-соціалізацію як гармонійний процес розвитку та індивідуалізацію-маргіналізацію як процес неоднозначний, не адаптивний. У цьому контексті виникає необхідність «семантичної диференціації» («роз'єднуючої») індивідуалізації та індивідуалізації, спрямованої на солідарність (єдність багатоманітності). Від батьківського зворотного зв'язку залежить та соціалізаційна модель, яка буде формуватися в дитини [2].

Соціальний простір сім'ї функціонує згідно з певними нормами і правилами, що стають для дитини першим джерелом регуляції відносин з навколишнім світом й основою побудови власного соціального простору, який визначає межі особистості, значущі компоненти цього простору, правила проникнення через означені межі та втілення особистості й середовища, відкривають зміст соціального простору між полюсами активності – пасивності, відкритості – замкненості, близькості – відчуження, аксіологічності та нормативності.

Батьки стають для дитини спочатку джерелом категоризації соціального простору, а надалі контекстом оцінювання значень тих або інших соціальних категорій. Категоризація соціальної інформації як спосіб її усвідомлення і привласнення через батьківські значення дає дитині змогу моделювати ши-

роки орієнтири у соціальному просторі та привласнювати певні соціальні змісти. Іншими словами, батьки «відкривають» дитині складну систему соціальних зв'язків і в спрощеній, задалегідь категоризованій моделі, подають її як картину світу. Категоризація соціального простору стає найбільш важливим чинником формування соціального досвіду, який посідає одне з провідних місць у когнітивній сфері зростаючої особистості в процесі її соціалізації.

Батьки презентують дитині соціальні категоризації через ставлення до оточуючих, одне до одного всередині сім'ї і до самої дитини. Головна функція співвіднесення соціальних об'єктів з категоріями, згідно з поглядами Г. Андреевої, полягає в скороченні шляху до визначення стратегії поведінки [4]. Сім'я орієнтує дитину у системі цінностей, визначаючи їхній зв'язок із соціальними категоріями. На відміну від фізичного досвіду, який має більш об'єктивний характер, соціальний досвід, що набувається дитиною, позначений більшою суб'єктивністю, спирається на соціальні цінності. Соціальний світ пізнається зростаючою особистістю через соціальні цінності, що запроваджуються сім'єю і виступають однією з детермінант соціального пізнання [6]. Загалом, важливою складовою соціалізації особистості протягом онтогенезу є включення цінностей у соціальне пізнання, а надалі — формування персоніфікованих ціннісних орієнтацій.

Сім'я створює первинний простір відносин, в якому розгортаються процеси соціалізації та індивідуалізації дитини. Орієнтуючи дитину на неї саму й одночасно нормуючи її поведінку у просторі соціальних зв'язків, батьки формують передумови становлення персональної та соціальної ідентичності зростаючої особистості, яка перевіряє свою ідентичність насамперед у соціальному просторі сім'ї. Як зазначає Д. Фельдштейн, «конструювання діяльності зростаючих людей, що здійснюється одночасно з формуванням їхньої свідомості, завжди відбувається у процесі взаємодії зі світом дорослих. По суті, перед нами дві системи діяльності: дитини та дорослого. Вони існують і паралельно, і взаємопов'язано. При цьому між ними об'єктивно створюється особливий простір взаємодії» [7, с. 85].

Відомо декілька механізмів впливу батьків на своїх дітей.

Перший механізм — підкріплення. Заохочуючи поведінку, яку дорослі вважають правильною, і караючи за порушення встановлених правил, батьки занурюють у свідомість дитини

певну систему норм, дотримання яких поступово стає для неї звичкою і внутрішньою потребою. Однак слід зважати на те, що дитина не привласнює «морального кодексу» своєї сім'ї повністю. Пропускаючи його крізь призму особистісного досвіду, вона створює власну сукупність правил поведінки, взаємовідносин, діяльності, якої й дотримується спочатку внаслідок звички, а надалі — внутрішньої потреби.

Другий механізм — ідентифікація. Поважаючи своїх батьків, визнаючи їхній авторитет, дитина наслідує їх, орієнтується на презентований ними приклад поведінки, намагається бути такою ж, як вони. Але для посилення ефективності та дієвості ідентифікації батьки мають покладатися не на стихійні приклади, а створювати такі обставини та умови, за яких дитина звертала б увагу на бажані зразки поведінки і діяльності дорослих, усвідомлюючи їхню значущість і приймаючи як важливі для самопрезентації.

Третій механізм — розуміння. Знаючи внутрішній світ дитини й відгукуючись на її проблеми, батьки тим самим формують її самосвідомість і комунікативні якості.

Зміст та ефективність соціалізації дитини в сім'ї залежать від ролі, яку відіграють у цьому процесі батьки. Вони можуть виступати для дитини: джерелом емоційного тепла і підтримки, без яких вона почувається беззахисною і безпорадною; владою, директивною інстанцією, розпорядником благ, покарань і заохочень; зразком, прикладом для наслідування, втіленням мудрості та найкращих людських якостей.

Надання батьками переваги тій чи іншій ролі набуває втілення у стилі сімейної життєдіяльності. Найбільш оптимальним для соціалізації зростаючої особистості є демократичний стиль взаємовідносин батьків із нею, домінування якого сприяє вихованню в дитини самостійності, активності, ініціативи та інших соціально важливих якостей. Її поведінка в цьому разі скеровується послідовно й разом із тим гнучко та раціонально: батьки завжди пояснюють мотиви своїх вимог і заохочують їх обговорення; влада використовується лише мірою необхідності; у дитини поціновується як послух, так і незалежність; батьки встановлюють правила і твердо дотримуються їх, але не вважають себе непогрішними; батьки прислуховуються до думки дитини, але діють не лише на основі її бажань.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що сім'я відіграє велику роль у процесі соціалізації зростаючої осо-

бистості, оскільки схвалення, підтримка, байдужість або осуд батьків безпосередньо позначаються на її домаганнях, допомагають або заважають їй шукати рішення у складних життєвих ситуаціях, адаптуватися у мінливих життєвих обставинах. Цінності та атмосфера сім'ї визначають і те, наскільки вона здатна стати середовищем самозміни та самореалізації її членів. У сім'ї відбувається як цілеспрямована (виховання), так і стихійна соціалізація, характер і результати якої визначаються її об'єктивними характеристиками: складом, рівнем освіченості, соціальним статусом, матеріальними та іншими умовами, ціннісними настановленнями, способом життя та взаємовідносинами між членами сімейного мікроколективу. Перебуваючи у соціальному просторі сім'ї (значущий, системний простір відносин, взаємодій, ціннісних орієнтирів), дитина залучається до процесу соціалізації завдяки механізмам підкріплення, ідентифікації, розуміння. Найбільш ефективно соціалізація відбувається у сім'ї, соціальний простір якої вибудовується на демократичних засадах, визнанні цінності та самоцінності дитини.

Література

1. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 288 с.
2. Гусельцева М.С. Парадигмы в психологии: историко-методологический анализ / М.С. Гусельцева // Парадигмы в психологии: науковедческий анализ / А.Л. Журавлев, Т.В. Корнилова, А.В. Юревич (ред.). — М.: ИП РАН, 2012. — С. 34-56.
3. Манукян Э.А. Семья и социализация детей / Э.А. Манукян // Отечественный журнал социальной работы. — 2011. — № 1. — С. 114-117.
4. Петрищев В.И. Семья-институт социализации подрастающих поколений в Великобритании, США и в Новой Зеландии / В.И. Петрищев // Сравнительная педагогика. — 2001. — № 4. — С. 383-392.
5. Пивоварова И.В. Ролевые функции семьи в процессе социализации личности : дисс. ... канд. социол. наук : 22.00.06 / Ирина Валерьевна Пивоварова. — Тюмень, 2011. — 236 с.
6. Тэшфел А. Эксперименты в вакууме / А. Тэшфел // Современная зарубежная социальная психология. — М.: Моск. гос. ун-т, 1984. — С. 229-243.
7. Фельдштейн Д.И. Социальное развитие в пространстве-времени детства / Д.И. Фельдштейн. — М.: Флинта, 1997. — 160 с.
8. Шипилов К.А. Целостная природа человека и проблема социализации ребенка / К.А. Шипилов // Мир психологии. — 2004. — № 4. — С. 18-27.

Раскрыта роль семьи в социализации ребенка как процессе интеграции индивида в общество благодаря овладению его требованиями, приобретения социально значимых характеристик сознания и поведения, которые регулируют его взаимоотношения с другими людьми и социу-

мом в целом. Рассмотрены особенности семейной социализации как целенаправленного и как нерегулируемого процесса, который реализуется не только благодаря специально организованному влиянию взрослых (воспитанию) на ребенка, но и вследствие наблюдения и наследования им поведения всех взрослых членов семейного микроколлектива. Охарактеризованы признаки социального пространства семьи и механизмы его влияния на процесс социализации подрастающей личности.

Ключевые слова: социализация, семья, ребенок, социальное пространство семьи, механизмы социализации, родители.

L. V. Yatsenko

The Social Space of Family and Its Influence on a Child's Socialization

SHEE «Pereiaslav-Khmeknytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» (30 V. Sukhomlyns'koho Str., Pereiaslav-Khmelnitskyi, Ukraine).

The article deals with the family's influence on a child's socialization. Among other institutions of socialization, the priority is proved to be attributed to family, for only parents can give the first social experience, emotional warmth, and sense of protection. The function of children's socialization belongs to the specific functions of family due to its essence, and remains the same whatever changes in society may occur. The essence of socialization is exposed in the article as the process of integration of an individual in society thanks to meeting its requirements, acquisition of socially meaningful qualities of consciousness and conduct, which regulate his (her) mutual relations with other people and society. Domestic socialization is considered as a purposeful and non-regulated process that is realized not only due to the specially organized influence of adults (education) on a child but also due to the child's observation and copying of conduct of all members of family.

Family social space functions according to certain norms, rules, which become for a child the first source of adjusting its relationships with others and a basis of construction of its own social space. The family social space features and mechanisms of its influence on the process of a child's socialization are described. Socialization is proved to be most effective in a family the social space of which is based on democratic principles, recognition of the child as the highest value.

Keywords: socialization, family, child, social space of family, mechanisms of socialization, parents.

References

1. Andrieieva, G. M. (2000). Psikhologiya sotsyalnogo poznaniia [The psychology of social cognition]. Moscow: Aspekt Press.
2. Guseltseva, M. S. (2012). Paradigmy v psikhologii: istoriko-metodologicheskii analiz [Paradigms in psychology: A historic-methodological analysis]. In A. L. Zhuravlev & T. V. Kornilova, Paradigmy v psikhologii: naukovedcheskii analiz (pp. 34-56). Moscow: IP RAN.
3. Manukian, E. A. (2011). Semia i sotsializatsiya detei [Family and socialization of children]. Otechestvennyi zhurnal sotsyalnoi raboty, 1, 114-117.
4. Petrishchev, V. I. (2001). Semia – institut sotsializatsyi podrastaiushchikh pokolenii v Velikobritanii, SShA i v Novoi Zelandii [Family – an institute of young generations socialization in Great Britain, the USA and in New Zealand]. Sravnitelnaia pedagogika, 4, 383-392.

5. Pivovarova, I. V. (2011). Rolevyie funktsii semi v protsesse sotsyalizatsyi lichnosti [Pole functions of family in the process of socialization of personality]. (Candidate dissertation, Tiumen).
6. Teshfel, A. (1984). Eksperimenty v vakuume [Experiments in the vacuum]. In Sovremennaiia zarubezhnaia sotsialnaia psikhologiiia (pp. 229-243). Moscow: Mosk. gos. un-t.
7. Feldshtein, D. I. (1997). Sotsyalnoe razvitiie v prostranstve-vremeni detstva [Social development in the space-time of childhood]. Moscow: Flinta.
8. Shipilov, K. A. (2004). Tselostnaia priroda cheloveka i problema sotsyalizatsii rebenka [The integral nature of human and the problem of child socialization]. Mir psikhologii, 4, 18-27.